

יצחק שמעוני

'זרעים במועד ומדור בנשים' לרבי סעדיה בן מימון אבן דנאן תמורה בסוגת הפיוט הלימודי-עיוני

א. על רבי סעדיה בן מימון אבן דנאן ועל מקורותיו של הפיוט 'זרעים במועד'

רבי סעדיה בן מימון אבן דנאן (להלן: רסא"ד) היה רבה האחרון של קהילת גרנדה במאה ה-15 עד הגירוש הגדול (1492). מתברר שעם הגירוש עזב רסא"ד את גרנדה, ובחודש תמוז הגיע לוואהארן שבאלג'יריה ולאחר כשישה חודשים שבק חיים לכל חי בחודש כסלו רנ"ג.¹ הישגיו הספרותיים של רסא"ד ניכרים בקשת רחבה של תחומים. הוא עסק בהלכה, במשפט, בפרשנות המקרא, בענפי הלשון, בתחומי ההיסטוריה וההיסטוריוגרפיה, בפילוסופיה והגות, בשירה ופיוט ובתיאוריה של מלאכת השיר.² אף תנובת יצירתו השירית מתפרסת בקשת רחבה של סוגות השיר, כגון שירי חשק, שירי יין, שירי הגות כללית, שירי תלונה, שירי גנאי ופולמוס, שירים ארס פואטיים, שירי מוסר ואמונה, שירי קודש אישיים ושירים על אהבת התורה. בשלושת המדורים האחרונים בולטת נטייתו של רסא"ד לעיסוק בענייני חינוך ומורשת, אך למעשה הפונקציה ההגותית-דידקטית מתבטאת בעליל בפיוטים הדידקטיים שלו.

במאמר זה נעסוק בפיוט לששת סדרי המשנה 'זרעים במועד ומדור בנשים' שכתב. במהלך עיונו נצביע על ענייני חינוך והוראה המשתקפים בפיוט ונציין את תרומתו הייחודית של רסא"ד בסוגת הפיוט הלימודי-עיוני למשנה ולמסכתותיה. הפיוט שלהלן מופיע בשני כתבי יד: כ"י אוקספורד, ספריית

1 חלק ממאמר זה מתבסס על עבודת הדוקטור 'שירי רבי סעדיה בן מימון אבן דנאן', שכתבתי בהנחייתו של פרופ' אפרים חזן מן המחלקה לספרות עם ישראל באוניברסיטת בראילן. העבודה הוגשה לסנט האוניברסיטה בשנת תש"ע (להלן: שמעוני, דיסרטציה).
באשר לידעותינו על רסא"ד, תקופתו, תולדותיו וחיבוריו ראו שם, פרק שני, עמ' 12–20.
2 ראו שמעוני, דיסרטציה, עמ' 21–47.

הבודליאנה 1492, בדפים המוספים בראשיתו,³ וכ"י אוקספורד ספריית הבודליאנה 1986, קטלוג אורי.⁴ נציין שבכ"י אוקספורד 1986 (להלן = כ"י א 2) שירנו מיוחס לראב"ע, והתברר שהייחוס שגוי, כפי שהוכחתי בדיסרטציה שלי גם מתוך עיון בענייני צורה ותוכן.

אף בתחום הסוגה במישור הפואטי נמצאנו למדים כי יש להטיל ספק גדול מאוד באמינותה של הכותרת 'להראב"ע ז"ל'. הרי שירים לימודיים סביב המשנה או התלמוד הם מאוחרים לראב"ע.⁵ ניכר בעליל שהשיר 'זרעים במועד' מצא חן בעיני מעתיק כ"י אוקספורד 1986, ומשום כך הוא נתלש ממקורו, מן הקומפוזיציה הגדולה (שנמצאת בכ"י אוקספורד 1492) והועמד בפני עצמו, בעיקר בשל התמקדותו בחיבור שמות כל המסכתות של המשנה ואולי גם בשל היותו ממושקל לעצמו, שלא כמו גופו של הפיוט המתחיל במילים 'מסדר הברכות פתח מאימתי' ובו רמזי הפרקים וענייניהם בכל מסכת ומסכת.

אשר על כן אנו יכולים לקבוע ששירנו 'זרעים במועד' מצטרף לגופו של הפיוט הלימודי הארוך 'מסדר הברכות פתח מאימתי'.⁶ לכך יש להוסיף ראייה נוספת במישור התכנים. בשיר 'זרעים במועד' סדר המסכתות הפנימי הוא לפי שיטת הרמב"ם – אותה דמות ענקית שלאורה הלך רסא"ד ושאת הערצתו אליה ביטא המשורר בשירו הגדול 'למה חסרי לב אשר רגשו'.⁷ לעומת זאת הראב"ע לא הכיר את חיבוריו של הרמב"ם, ואפשר גם שלא שמע עליהם מאומה.

מסקנתנו אחת היא – שני השירים מצטרפים לכדי שלמות אחת שמתפתחת מן ההתחלה הממושקלת במשקל כמותי קלסי ('זרעים במועד') ועד סופו של העיבוד האמנותי הרחב על 'פרטי פרקי השישה סדרים' (= הפיוט: 'מסדר הברכות'). בשני השירים מפזם אותו חרוז מבריח (RIM), שניהם באותו סגנון ומתחת לידי של משורר אחד יצאו. מכאן שהמבנה המגובש והלשון המשותפת החוזרים על עצמם, כמו כן הזיקות בתוכן לשיטות סדרי המשנה על פי הרמב"ם⁸ – כל אלה מדגישים את הקביעות החוקית שבחר המשורר רסא"ד לפיוטו הדידקטי הארוך על שישה סדרי משנה, שפתיחתו למעשה במילים 'זרעים במועד ומדור בנשים'. מכאן ואילך נעבור לתיאור מהותו ואופיו של הפיוט הדידקטי.

3 ראו דף II ע"א.

4 ראו דף 192 ע"א.

5 לפירוט כל נימוקיי כדי לצאת מגדר כל ספק ראו שמעוני, דיסרטציה, עמ' 54–58.

6 ראו שם, עמ' 209–216; 452–473.

7 ראו שם, עמ' 391–397.

8 ראו להלן ביאורינו לטורים 6–7; 9.

ב. השיר הלימודי או הפיוט הדיקטטי

בחלק משירי המוסר של ר' סעדיה אנו רואים את נטייתו לסגנון דידקטי, שכן הדובר מופיע כמדריך הפונה אל נמעניו ומציע להם לבחור בדרכי האמונה או המוסר. שירים אלה מזכירים בסגנונם את ספרות החכמה. אולם הפונקציה העיונית-דידקטית מתבטאת ביתר שאת בשירים הלימודיים. שירה דידקטית היא במהותה שירה המציגה נושאים הקשורים בלימוד סוגיות נבחרות סביב נושאים תורניים או מדעיים. כך למשל בעלי המסורה בפעולותיהם המסרניות הכינו את הקרקע לחיבורים בלשניים שיצמחו מאוחר יותר. ר' אהרן בן משה בן אשר כתב את חיבורו 'דקדוקי הטעמים'⁹ לרוב בפרוזה מחורזת (פרט למובאות מן המקרא), ניכר בו מאמץ של עיצוב סטרופי במסגרת מגמה דידקטית. בראש החיבור שיר ארוך ובו תיאור שנים עשר טעמים עיקריים. הנה מעט מזער:

שָׁנִים עֶשֶׂר רְשׁוּמִים / פְּמֵאוֹרוֹת מְקוּיָמִים
מִהֶם קְטָנִים מִהֶם רְמִים / חֲרוּזִים וְלֹא נְעֻלָּמִים
בְּפִי נְבוּנִים וְחֻכְמִים / בְּשׁוֹם שְׁכָל חֲתוּמִים
תְּחִלָּה הִיא הַטְּפָחָה / אֲשֶׁר לְאַחֹר מְתוּחָה
בְּמַהֲרָה בָּהּ לְהִשְׁיחָה / וְסִמוּךְ לָהּ אֶתְנָחָה.¹⁰

זאת ועוד, אחד מעיסוקי המסרנים היה מניין אותיות האלפבית במקרא. עניין זה משתקף גם בסוגת השירה. בראותו את סכומי האותיות שנתנו בעלי המסורה בצורת פסוקים עיבד רס"ג את הסימנים בכלי השיר בהעמידו טקסט שירי סעדיאני הפותח במילים 'אוהל מכון בניני. זגפריד שטיין מציין שהשיר מכיל שלושים בתים מרובעים הקשורים זה לזה בשרשור (אנאדיפלזיס) התורם למבנה הרטורי, והופעתו בסוף סטרופה מבשרת את הפתיחה של הסטרופה הבאה.¹¹

9 בין 900 לבין 920.

10 המובאה מתוך פליישר, שירת חול פייטנית במזרח ובמערב – לקט טקסטים לסמינריון, ירושלים תשמ"ה, עמ' 35 (הניקוד הוא שלי). להלן ביאור קצר: 1. כמאורות: כשתים עשרה קבוצות הכוכבים (המזלות) כך הטעמים מאירים עיני הקורא 2. חרוזים: מאורגנים ומסודרים. 4. אשר... מתוחה: תיאורי הגרפי של סימן 'הטפחא' (= טרחא). 5. במהרה וכו': הוראת ביצוע הקריאה לא להשתהות הרבה למרות היותו טעם מפסיק.

11 ראו שטיין – S. Stein, "Saadya's Piyuut on the Alphabet", in: E.I.J Rosenthal (ed.), *Saadya Studies: in commemoration of the One Thousandth anniversary of the death of R. Saadya Gaon*, Manchester 1943, pp. 206–226. מו"ר פרופ' פליישר נ"ע לימדני כי ייתכן שהייתה לפני רס"ג דוגמה מן הערבים, שכן הם היו מומחים בחיבור שירי זיכרון סביב עניינים מן הקוראן. אף האירופאים למדו מן הערבים, ובין הדברים הראשונים שהם אימצו היו שירים דידקטיים, וזאת בשל ההנחה שהשירה נזכרת יותר הודות לרמטוס

בתחום מעגלי הקדושה נמצא בעיקר פיוטים שבהם מפויטים הלכות חג ומועד או סוגיות בגיטין, דיני שחיטה, דיני תפילה ועוד. עניינים שבקבלה באים בפיוטי ספירות שגם בהם יסודות דידקטיים של הכרת הספירות והיחסים ביניהן.¹² אפשר לומר אפוא ששיר לימודי הנושא בחובו סוגיות תורניות או הלכתיות או שהוא קשור לאחד ממועדי ישראל נחשב כפיוט דידקטי,¹³ והוא עשוי להיאמר גם בציבור סמוך לאירוע המתאים או לנושא הנלמד. ציון ש'דברי ימי פיוטי ההלכה עתיקים כימי הפיוט עצמו'.¹⁴ מחד גיסא אנו עדים לפיוטי סדר העבודה הקדומים המבוססים על המשנה במסכת יומא, ומאידך גיסא חייבים להזכיר את פיוטי האזהרות לתרי"ג מצוות, וכמצוין לעיל, לצדם של אלה נכתבו פיוטי הלכה שונים ומגוונים.¹⁵ אף גדולי משורריה של השירה הספרדית לא הסתייגו מלחבר פיוטים הלכתיים. כך למשל רשב"ג שככל הידוע עד כה הוא הראשון לפיוטי ההלכה לחנוכה שנכתבו בספרו. פיוטו: 'אבאר במלה מתקנה / מצנת חנוכה מתופנה' הריהו 'מאורה' לשבת חנוכה. זהו פיוט בעל ייעוד ליטורגי מובהק.¹⁶ רשב"ג הוא מחברן של פיוטי הלכה נוספים ביניהם פיוטים על הלכות ציצית והלכות קריאת שמע, מלבד אזהרותיו המפורסמות לתרי"ג מצוות.¹⁷

אף ראב"ע לא הדיר קולמוסו מסוגה זו. מלבד שירו הגדול והמשעשע על משחק השחמט הוא כתב שירים לימודיים המסכמים את כללי העיבור או המלצות לתזונה נכונה.¹⁸ וכך רסא"ד משמצא דרך פואטית סלולה בשירים

המשקל ולחריזה. עוד בהקשר זה ראינו את תרומתו בסוגיה זו בחיבורו העיוני 'פירוש האותיות וצורתן' שהוא למעשה ז'אנר מדרשי-ספירטואלי (להרחבה ראו שמעוני, דיסרטציה, עמ' 37–39).

12 ובהרחבה ראו א' חזן, השירה העברית בצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 97–99.
13 ראו י' דנה, "הפיוט הדידקטי בשירה העברית בספרד בימי הביניים", זהות, 3 (תשמ"ג), עמ' 156.

14 א' חזן וב' בר תקוה, שירת ההלכה, ירושלים תשנ"א, עמ' 8.
15 למגוון הרחב, החל מן הפיוט הקדום ועד לימיו של הרב קוק, ראו שם, עמ' 7–10.
16 ראו "אבאר במלה מתקנה – מאורה הלכתית לחנוכה מאת רשב"ג", תעודה, יט (תשס"ג), עמ' 124 ואילך. אף הרמב"ע חיבר 'מאורה' לשבת חנוכה, הפותחת במילים: 'שמע נא דת חנוכה להבין ולהורות'. כל הפיוט מבוסס על מסכת שבת. ראו ש' ברנשטיין (מהדיר), משה אבן עזרא – שירי הקודש, תל אביב תשי"ז, שיר כ, עמ' כא–כג. והשוו לכתוב במסכת שבת דף כא, ע"ב ואילך.

17 ראו ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית (עדכן והשלים ע' פליישר), ירושלים תשנ"ט, א, עמ' 312–313. ויושם לב להערה 315, שם.

18 ראו ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית (עדכן והשלים ע' פליישר), ירושלים תשנ"ט, א, עמ' 312–313. ויושם לב להערה 315, שם.

לימודיים אף הוא ניסה את כוחו בתחום זה בשלושה פיוטים דידקטיים. האחד הוא 'לחי סוקלין במצנת הסקילה',¹⁹ השוזר את ההלכות הנוגעות לארבע מיתות בית־דין, ושניים נוספים (שהם אחד): 'זרעים במועד' המובא להלן (על מסכתות המשנה), ושירו הארוך 'מסדר הברכות פתח מאימתי' שבו הוא פירט את כל מסכתות הש"ס ואת שמות הפרקים שבכל מסכת ומסכת.²⁰ בכך הוא השפיע על רבי יצחק סמרה אשר 'עשה ציונים וסימנים לשרים מסכתא... לעזר לתלמידים כשישנונו על פה'.²¹

הטקסט של הפיוט הדידקטי מחקה טקסטים (מקודשים) קודמים. ביצירה החדשה מצטלבים שלל מבעים הלכתיים מלשון המקורות. כישרונו של היוצר מתבטא בכך שהוא מכיר את לשונות ההלכה ובמסגרת הפיוט הוא בוחר לספר מחדש אותם מרכיבים ואותם אלמנטים מופרים תוך נתינתם במסגרת של המשקל והחריזה, ואף בשינויים מורפולוגיים של המילה או הצירוף. עבודתו של רסא"ד מעידה על אומן בעל תחושה ריתמית המסוגל להתגבר על הקשיים הטכניים שהוצבו לפניו. אפשר שהעיבוד הפואטי של החומרים (התורניים וההלכתיים) היו בעיני הנמענים טקסט גרין שתפקידו לעורר בקרב הלומדים תשוקת לימוד נמרצת תוך שינון יעיל של ההלכות ופרטיהן. כמובן, הקישוטיות השירית מביאה עמה אפקט אסתטי, חינוכי ומענג, ומוסיפה חשיבות לסוגיה הנלמדת, וכפי שאפשר להבין פיענוח חידת הפיוט בהיבטים התוכניים-ההלכתיים מוסיף עניין וגירוי אינטלקטואלי. בסופו של העיון 'התוכן הדידקטי מופיע לפנינו מעוטר במחצות השיר, והפייטן עוסק במלאכת קודש'.²² כך הוא בשיירו 'זרעים במועד' שבו נוקט רסא"ד שלל ביצועים חדשים המעמידים טקסט שבו אנו רואים את קולות המסכתות.

ג. לאופיו הלימודי והספרותי של 'זרעים במועד'

מאמר חז"ל 'אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו' נזכר ארבע פעמים בתלמוד²³ בהקשר לנכסיו הרוחניים של האדם לאחר מותו. אולם יש שהבינו את 'כאן' שבצירוף 'מי שבא לכאן' שאין הכוונה רק לעולם הבא אלא במשמע מקום הלימוד בעולם הזה, ו'תלמודו בידו' הכוונה ללימודי המשנה והתלמוד, לאמור

19 ראו שמעוני, דיסרטציה, עמ' 203–204; 444–446.

20 ראו להלן הערה מס' 24.

21 ראו א' גבישון, עומר השכחה, מהדורה מצולמת בתוספת אחרית דבר מאת הרב ש' סירא, ירושלים תשל"ג, דף קכג, ע"א–ע"ב.

22 חזן ובר תקוה (לעיל הערה 14), עמ' 8.

23 להיקרויותיו ולמשמעויותיו ראו. מ' נזרי, "פיוטי הדרן לסיום מסכת", מהות, כט (תשס"ה), עמ' 59–29; מהות, ל (תשס"ה), עמ' 40–41.

לכלל לימודי הקודש שצובר הוא בחייו. ומכאן שאדם כזה זוכה בשני עולמות, בבחינת 'עולמך תראה בחיך ואחריתך לחיי העולם הבא'.²⁴

לעיל ציינו כי הפיוטים הדידקטיים לסוגיות לימוד נבחרות הם עתיקי יומין, למן פיוטי ה'עבודה' שהם בעלי ייעוד ליטורגי ברור בתיאור סדר עבודתו של הכהן הגדול ביום הכיפורים, בעיקר על פי מסכת יומא,²⁵ ובדומה לכך פיוטי הדבריין שהם סדרת פיוטים מקיפה לעשרת הדברות המשולבת בקדושתאות לשבועות,²⁶ וכמותם פיוטי הלכה שונים לשאר מועדי השנה, שהבולטים ביותר והידועים ביותר הם פיוטי האזהרות לחג השבועות, שלמעשה מחצבתם היא פיוטי ההרחבה מן החטיבה הרביעית של ה'שבעתא' שהרחיבה את ענייני קדושת היום.²⁷

מפנה פואטי במישור הזה מחולל רסא"ד בכתבו פיוט לימודי ארוך מאוד שבו המשורר מתאר (על פי לשון הכתובת של הפיוט) 'פרקי הששה סדרים... וס' בפרקים תקכ"ב וס' [ההלכות] דש' ר"ל ארבעת אלפים ושלוש מאות'. בעל 'עומר השכחה' הציג בספרו את השירה על כל חלקיה,²⁸ ואף הצביע על מגמתה: 'וידיעתם עזר גדול לתלמידים המשננים על-פה'. בכך הרב גבישון מטעים בדבריו את החשיבות שראה רסא"ד בין השירה לבין מקצועות אחרים של היהדות. אכן זו שירה המשמשת גם למטרות פדגוגיות העומדת לשירות התורה שבעל-פה. בעזרתה של שירה כזו אפשר לרכז בתבניות קצרות חומר נרחב ולקבוע אותו בזיכרון הודות למשקל, למקצב ולחרוז.

פרופ' חזן מוסיף ממד נוסף למסגרת סוגיית הפיוטים הדידקטיים. רבים מהשירים האלה היו חלק ממעגל השנה, ונלמדו סמוך למועד הקרב או בתוך החג

24 ברכות יז, ע"א; והשוו למבנה הפיוטי של הדברים אצל א' מירסקי, הפיוט, התפתחותו בארץ ישראל ובגולה, ירושלים תש"ן, עמ' 65–66.

25 ראו צ' מלאכי, בנועם שיח, פרקים מתולדות ספרותנו, לוד תשמ"ג, עמ' 46–49; 76–83.

26 ראו ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 179–180; ש' אליצור, רבי אלעזר ברבי קליר קדושתאות ליום מתן תורה, ירושלים תש"ס, עמ' 14–16. ה'דיברין' מיוצג בצורה אמנותית בספרד בפיוטו של ריה"ל: 'יורד איש אלקים'; ראו ח' בראדי (מהדיר), דיוואן יהודה בן שמואל הלוי, ברלין תרנ"ד–תר"ץ, ג, עמ' 97–105. לאופיו של הסוג ולתבניתו ראו א' חזן, תורת השיר בפיוט הספרדי לאור שירת ר' יהודה הלוי, ירושלים תשמ"ו, עמ' 74, 86–87.

27 פרופ' ברתקווה תיאר את היסודות המאפיינים של ה'אזהרות' לתרי"ג מצוות מראשית דרכם – ראו ב' בר תקווה, "קווים לצביונם של פיוטי האזהרות הקאטאלוניים", מסורת הפיוט, א (תשנ"ז), עמ' 113–129. והשוו לעניין זה חזן ובר תקווה (לעיל הערה 14), עמ' 9–12.

28 בכתב צפוף בשיבושי דפוס או שגיאות קריאה. ראו גבישון (לעיל הערה 21), קכג, ע"ג–קכד, ע"ד.

או האירוע עצמו. כתיבת שירים על המשנה, לפי דבריו, זכתה להערכה נלבבת. כדוגמת רסא"ד עשה גם ר' יצחק סמרה, כנזכר ב'עומר השכחה'. 'מסורת זו של פיוטים על שישה סדרי משנה ושילוב שמות פרקי המשניות בדרך השיר עוברת גם אל המשוררים המאוחרים יותר'.²⁹ ברם נראה להלן שניצניה של שירה על המשנה ניבטים אלינו כבדרך אגב כבר משלהי המאה העשירית ואילך במסגרת סוגי הקרובה ואף בברכת מזון מפויטת.

יצוין כי התייחסות לשמות סדרי המשנה מצויה כבר בפייטנות הקלסית, כך למשל בברכת מזון מפוייטת 'אשר אחד עשה' המיוחסת לר' יוסף אבן אביתור, אנו מוצאים בברכה הרביעית שהפייטן מונה את ששת סדרי המשנה, כך שכל מחרוזת מסתיימת בשם של הסדר, תוך כדי העמדת האקרוסטיכון 'אני יושף'.³⁰ שבט מציין שבידינו פיוטים קדומים המביאים בתוכם את שמות הסדרים ושאינם על-פי הסדר המקובל, כך למשל בשבעתא 'אדון היודע וְעַד',³¹ סדר 'מועד' מוזכר לפני סדר 'זרעים'. בפיוט שבע מחרוזות, בכל מחרוזת שישה טורים חרוזים בסדר אלפבית"ת כפול. כל מחרוזת משתרשרת לבית משני בשרשור שם הסדר, כך שמילת השרשור היא נושא המחרוזת, להלן נדגים את הטורים החמישי והשישי מכל מחרוזת:

- א. גִּילָה לוֹ לְהַעֲד / גְּבוּרוֹת סֶדֶר מוֹעֵד...
- ב. וּוְעֲדָתָה בְּדַמְעָה זֹרְעִים / וְיָדְעוּ [סֶדֶר] זְרָעִים...
- ג. טוֹמְאָת שְׁחַר מְפָרִישִׁים / טַעַם סֶדֶר נְשִׁים...
- ד. לְהַצִּיל מִמְזִיקִים / לוֹמְדֵי סֶדֶר נְזִיקִין...
- ה. [סוֹ]לֶת לְמַנְחוֹת מְגִישִׁים / סִדְר וְעֶרְךָ קְדָשִׁים...
- ו. צְנוּפוֹת וּמְטוֹהָרוֹת / צִיּוּי סֶדֶר טְהוֹרוֹת...

עוד נוסיף כי בסוגה אחרת – בהושענא (לסוכות) 'אל נא תומכי בדי ערבה', המיוחסת לרס"ג,³² שמות הסדרים אינם על פי המקובל. נמצאנו למדים שבסך

29 חזן, השירה העברית (לעיל הערה 12), עמ' 96.

30 תודתי לד"ר שבט שזיכני בקונטרס 'פיוט עתיק לכבוד סיום ש"ס משנה' בהוצאה מיוחדת לכבוד בנו ינון יצחק נ"י. הפיוט 'אשר אחד עשה' מקורו בכ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה, אוסף ט"ש H4/22.

31 בקטע גניזה בודפשט, אוסף קויפמן DKG 97, עמ' ש – d.

32 על פי כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה (2718/1) – Heb. F 31 – דף 1; והשוו פיוט זה לפיוט 'דברין' לשבועות וידבר מנין ספר בראשית' לרס"ג שהוא קטע מתוך הפיוט 'וירד אומן הנקוב בשמות עשרה'. בהקשר דנן מונה רס"ג במחרוזת אחת את חמשת חומשי התורה, ובמחרוזת אחרת הוא מונה את ששת סדרי המשנה בסדר שונה מן המקובל:

הכול בפייטנות הקדומה לדורותיה ועד המאה ה-14 התייחסו באופן ספורדי ביותר לסדרי המשנה – אך הללו אינם הנושא המרכזי אלא אמצעי ספירה או קישוט רטורי לוקלי, ובוודאי לא למטרות דידקטיות. על פי רוב ליד שמות הסדרים מובע שבח לבורא או שימוש בכינויי כבוד או מבעי תהילה ללומדי התורה שבכתב ושבעל־פה. וכך, על דרך משל, שמואל הנגיד בשיר הידידות 'הימים יחרידו'³³ משבח את חותנו ר' יהודה הדיין. המשורר מקפל את שבחו של חותנו באמצעות שזירת שמות ששת סדרי המשנה כדי להצביע על גדולתו בתורה שבכתב ובתושב"ע:

בְּחֻנֵךְ, אֱהוֹב נַפְשִׁי, אֲנָשִׁים
 בְּדַת נְשִׁים וְסִדְרֵי הָעֲבוּדָה° (=קדשים)
 וּבְזִקְעִים וּבְטִהְרוֹת וּמוֹעֵד°
 וּבְנִזְיָקִין וְאֶשֶׁר דָּתָם כְּבִדָּה (=ענייניהם קשים).

אולם רסא"ד כאמור חולל כאן תפנית: הוא הופך את סדרי המשנה ואת כל מסכתותיהם לנושא המרכזי. המגמה בראש ובראשונה היא דידקטית, לפיכך בשינון של סוגיה לימודית שלטת הפונקציה הרפרנציאלית – זו המתמקדת במסירת מידע.³⁴ בפיוט 'זרעים במועד' שלפנינו נתלקטו שמות הסדרים ושמות מסכתותיהם, לעומת זאת בגוף הפיוט נמצא את התחלותיהם של הפרקים שבכל מסכת ומסכת באופן שיטתי ההופך את השיר למעין סיכום או תפריט המנוסחים במחלצות השירה במחרוזות־מחרוזות. ואמנם תלמידי חכמים שסיימו תלמודם והוא בידם עשויים בהחלט ליהנות מעצם השזירה המזכירה להם את המסכתות

אֶת כָּל צִיּוּי תִּיקוֹן סֵדֵר מוֹעֵד
 וְיִדְבֵר קִנְיָן סֵדֵר זִרְעִים וּמַעֲשָׂרוֹת וְקִדְשִׁים
 אֶת כָּל רוּם יְבָמוֹת וְגִיטִין [וְקִדְוִשִׁים] בְּסֵדֵר נְשִׁים
 וְיִדְבֵר שְׁפָר בְּרִכּוֹת וּבְכוּרוֹת לְהוֹרֹת
 אֶת כָּל שְׁמַע נִיקוּי סֵדֵר טִהְרוֹת
 וְיִדְבֵר תּוֹקֵף עוֹנְשִׁים וְקִנְסִים בְּסֵדֵר נְזִיקִים.

וראו סידור רס"ג, עמ' שפו; וכן מ' זולאי, האסכולה הפייטנית של רב סעדיה גאון, ירושלים תשכ"ד, עמ' עח–עט. מסתבר, שסדר סדרי המשנה איננו קבוע, אך סוגיה זו איננה מענייננו כאן.

33 ראו ד' ירדן (מהדיר), דיוואן שמואל הנגיד, ירושלים תשכ"ו, עמ' 154, סימן מז.

34 ראו ר' יאקובסון, "בלשנות ופואטיקה" (תרגום: א' אבן־זהר), הספרות, ב (1970), עמ' 274–275.

ואת פרקיהן. לעתים שם המסכת או לשון התחלתו של פרק מסוים אינם גלויים, לפיכך הם תובעים מן הנמען זמן שהייה ופיענוח, כגון במחרוזת הזאת:

זְקָנִים וּמְכוֹת בְּעֵדוֹת שְׁקָרִים. ³⁵	נְזִיקֵין בְּכָבוֹת לְנִשְׁבַע וּמְעִיד
---	--

התיבה 'נזיקין' רומזת לשם הסדר, אך סימולטנית היא גם שם כולל לשלושת החלקים 'בבא קמא', 'בבא מציעא', 'בבא בתרא' שלושן מהוות מסכת אחת שנקראת גם בשם 'מסכת נזיקין'. לפיכך בכ"י א2, המאוחר יותר, הגרסה (המתקונת) היא 'בבבות שלושה'. אף התיבה 'זקנים' איננה כפשוטה, שכן שם זה איננו ידוע כשם מסכת. אך משמעות 'זקנים' מתחזרת על פי דרשת חז"ל לכתוב 'ויצאו זקניך ושפטיך' (דב' כא, ב) – 'רבי אליעזר בן יעקב אומר "זקניך" – זו סנהדרין',³⁶ וכך לאחר 'סנהדרין' מסכת 'מכות' ולאחריה מסכת 'שבועות' הרמוזה בתיבה 'לנשבע'.

אופיו הלימודי של השיר מצביע גם על שינויים עמוקים ברמתה הבלטריסטית של השירה בעת הזו. כידוע, משנת 1480 ואילך הורע מצבם של היהודים בגלל תסיסת האינקוויזיציה, ונעשה קשה מנשוא, בעיקר בספרד הנוצרית. למרות זאת לא שבתה מלאכת השיר, בייחוד במובלעת המוסלמית שבגרנדה. אנו מוצאים יוצרים בודדים, כדוגמת רסא"ד, המטפחים יצירה בעלת סממני שירה מובהקים ובסגנון התקופה הקלסית,³⁷ ועם זאת הם פונים לכיוונים חדשים המתבטאים גם בשירים לימודיים שחלקם בעלי אופי שירי-אומנותי,³⁸ וחלקם שירים לימודיים, נוסח 'זרעים במועד', האוצר בתוכו חומר לימודי, ולפיכך בולטת כאן הכוונה המנמוטכנית של השיר למטרות לימודיות. למרות המטרות החינוכיות-פרוזאיות בכל זאת נמצא בפיוטנו 'זרעים במועד' כמה צימוקים בעלי חן שירי, כגון עיצוב הפוזה האבהית המטיפה מוסר אמוני בנוסח שירי ההגות.³⁹

תְּבַעַר וְתִלַּךְ כְּאֲבוֹת נְהוֹרִים.	וְעוֹבֵד בְּעָלִים בְּדֶרֶךְ אֲדוֹנֵי
--	--

35 זרעים במועד, טורים 15–16.

36 ראו דף יד, ע"ב.

37 שירמן (לעיל הערה 17), עמ' 669–670.

38 ראו חזן, השירה העברית (לעיל הערה 12), עמ' 97–99.

39 עיינו בטורים 17–18.

בתשתית הדברים מתפייטות שלוש המסכתות: 'עבודה זרה', 'אבות' 'הוריות', ומעל לתשתית הזו נישאת דמותו של הדובר הקורא לדבקות בדרכי ה'. מתברר אפוא שהפונקציה הרפרנציאלית איננה עומדת לעצמה, ברקמה התקשורתית היא משתלבת עם הפונקציה הקונאטיבית⁴⁰ – זו המתמקדת בנמען והיא מוצאת את ביטויה בזעיר אנפין באמצעות לשונות הפנייה אליו 'תבער' 'תלך' המצביעים כאמור על תהליך התקשורת שבין הדובר לנמענו.⁴¹ חן שירי רב יותר מוצאים אנו במחרוזת השביעית⁴² שברקעה רמזים לשלוש המסכתות: 'גיטין' 'סוטה' ו'קידושין', אולם הדברים מעוצבים בציור העשוי לענג את החושים, שבו הדובר קורא להרחיק את האישה הבוגדת, ולקרב ולקדש את הבתולות החשוקות והנאות לבחירת לבם של הבחורים.

רוזין נוקט קריאה כפולה בשיר 'זרעים במועד' בשתי קומות. בקומה הראשונה הוא נותן ביאור קצר בגרמנית, בעיקר בפיענוח שמות המסכתות שבתוך כל סדר. בקומה השנייה הוא מתרגם כל מרובע בשיר לגרמנית תחת עול משקל וחרוז, כפי שנהגו המשכילים במאה ה-19 בעיוניהם בשירה העברית.⁴³ בתרגומו לגרמנית הוא מעבד את הדברים ומציע בין השיטין קריאה אלטרנטיבית⁴⁴ במבט על ובאיכות אחרת. לעתים הוא מסתמך על משמעות נוספת הודות לכפל הפנים של המילה, בייחוד בשמות עצם מופשטים. לפיכך במבט שני הוא פורש כאמור עיבוד נוסף לשיר, שלדעתו משתקף בכל מרובע. באופן כללי אפשר לראות בשיר את דרכי ההתנהגות ויחסי הגומלין שבין היהודי לבין עמו, אלוקיו וארצו. לעניות דעתי פה ושם הדברים אינם מתיישבים כהלכה, ולכן לרוב לא הבאתים כאן. כמו כן יש להשוות את דבריו לביאורינו לשיר. להלן תרגום לעברית של עיקרי הדברים לשלושה עשר המרובעים שבשיר,⁴⁵ ואשר מתוכם משתקפים מבחר עניינים שבחינוך והגות יהודית.

40 Conative מן הלטינית conor = 'להתאמץ', 'לשאוף אל', 'לחתור אל'.

41 ראו יאקובסון (לעיל הערה 34), עמ' 274–285; 276–277.

42 עיינו בטורים 13–14.

43 בכך מציע רוזין לקורא טקסט תלת רובדי: לשון השיר בעברית, הערותיו לשירים בגרמנית, ואחר כך תרגום חופשי בגרמנית לשיר העברי. בדומה ראה אור לאחרונה הספר 'פרושי פרנץ רוזנצווייג לתשעים וחמישה משירי ריה"ל', בתרגומו של המנוח מיכאל שוורץ, ירושלים תשע"א.

44 ראו ר' צור, מוסכמות ורטוריקה בשירה העברית בימי הביניים, תל אביב 1975, עמ' 7–34; 38.

45 התרגום נעשה בידי ד"ר זאב ברויאר, ואני מביאו בשינויים קלים, כדי להתאימו יותר לרוח הדברים המשתמעים בכל מחרוזת.

1. זרעים, מועדי ישראל והנשים האצילות מונעים נזקים מעם ישראל המכונה 'קדושים'.
2. הזרעים מברכים את (פאת) השדות, לכן נתן על פרי מפוקפק ועל תערובת שביעית, לך ותרום משלך.
3. תן עשירית מכל מין, הפרש חלה, השמד פרי בוסר ותרום ביכורים בהר ה'.
4. מזג בין שבת ומועד (החלים באותו יום) כחיבור תרומת השקל עם מעשי הכפרה וכחיבור כבש הפסח עם הבקר.⁴⁶
5. סוכות צרף לחג ואת תחילת השנה – ליום הכיפורים, את מגילת אסתר – לפורים ולזבח הרגל צרף את העבותות על רגלי הפרים.⁴⁷
6. באשר לנשים שמור על נישואי הגיס (ייבום), הבטח אותם על ידי הכתובות. שמור על נדרים והִזַּר את הנזירים לוותר על תענוגות החיים.
7. גרש את האישה הבוגדת ('סוטה'), והבא אל ביתך את הבתולה הנחשקת והנעימה לשמחת הבחורים.
8. מניעת נזקים נלמדת בשלוש בבות,⁴⁸ מכות מגיעות למי שנשבע במרמה ולמטעה את מקורביו על ידי עדות שקר.
9. עובדי אליילים בער מתוכך. הִלַּךְ אתה בדרכי ה' כמו אבותיך ואבות אבותיך.
10. יש שבשחיטת קדשים צמודה להם תקרובת למאכל (מנחות), ויש זבחי חולין. חשובים גם בכורות ונדרי ערך של אנשים גדולים או קטנים.
11. קיצור חיים הוא תמורה גרועה (עונש) לכל מי שמקצץ (מועל) בקרבן התמיד, והמועל במידות ההקדש ובזוגות יונים בוגד בה'.
12. חוקי טהרה חלים על כלים ועל האוהל. כתמי צרעת מטמאים. הפרה מהווה אמצעי כפרה, והמעייין מטהר בטמאי מת.
13. כמו שהמופרשת (בנידה) מוחזרת למעמדה וכמוה הנפגע בזיבה ולטובל ביומו, כך מוסדרים, באמצעות ידית וקת, המקרים של הטהור.

מעבר ל'קריאה האלטרנטיבית' החותרת לגילוי שתי איכויות שונות בתכלית באותו תיאור עצמו, כנראה, שבפיוטים הדידקטיים בולטת יותר החד ממדיות, במיוחד בפיוטים ארוכים. דו ממדיות או אף תלת ממדיות עשויים להשתקף פה ושם במלאכת השיבוץ באותם מקומות שהפסוק המשובץ בשיר מפתיע ויוצר

46 על פי רש"י וראב"ע לדברים טז, ב.

47 התרגום על פי תה' קיח, כז.

48 ראו להלן ביאורנו לטור 15.

הקשר חדש ברמות שונות שאיננו הולם לתוכנו הידוע מן המקרא. ההתמודדות עם משימה זו נעשתה בידי המשוררים איש-איש על פי דרכו ועל פי סגנונו. אולם פיוטים דידקטיים המעבדים במחלצות השיר חומרים מן התורה שבעל-פה משקפים יותר את כשרונו הפדגוגי של המשורר במימוש מטרתו הדידקטית – שינון חומרי התושב"ע. פיוטיו של ראס"ד למשנה, למסכתותיה ולפרקיהן משקפים את נאמנותו לש"ס ומצביעות על שליטתו במלאת השיר, והודות לכך הוא היטיב לשלב בין כלי השירה לבין 'החומרים היבשים' מן המשנה.

נראה כי המשורר וקהלו השתעשעו בדברי תורה וחכמה בעצם הסימנים שנתנו בהם. כאמור, פיוטים מסוג זה לא באו ללמד, שכן מי שאיננו בראוריין איננו יכול ללמוד מפיוטים מסוג השיר הלימודי. מקובל להניח שמוסד הפייטנות לא התחשב בעמיאראצות וכבר הראשונים שאמרו דברי הוראה המעוצבים בצורות השיר התכוונו בעצם לתת לחומרים המפויטים חשיבות יתרה – הללו נועדו לתלמידי חכמים, לבקיאים ולמשכילים.

סוף דבר, ב'זרעים במועד', המוגש להלן, ובפיוטו הארוך 'מסדר הברכות פתח מאימתי' שמוקדש למסכתות ולפרקיהן, והוא משתרע על פני מאתים וארבעה עשר טורי שירה כפולים, חולל ראס"ד תפנית פואטית במסגרת ז'אנר השיר הלימודי. הללו אינם פיוטי הלכה, אינם פיוטי אזהרות לתרי"ג מצוות ואינם אזהרות לחג המפייטים מענייני דיומא של החג והלכותיו. שני השירים כאחד מגמתם לפאר בכלים ספרותיים את ששת סדרי המשנה לפי שמות סדריהם והמסכתות שבכל סדר, ואחר כך בגופו של הפיוט השני רמזים לשמות הפרקים של כל מסכת ומסכת בש"ס. מבחינה זו הניח ראס"ד את הגרעין הראשוני לצמיחתם של הפיוטים המובהקים לסיום מסכת או מסכתות מסוימות.

שני השירים של ראס"ד זכו להוקרה כבר בפי בן דורו הצעיר, המשורר ר' אברהם גבישון, באמרו: 'ראיתי רמזי הרב הגדול נר ישראל ה"ר סעדיה אבן דנאן ז"ל על פרטי פרקי הששה סדרים וידיעתם עזר גדול לתלמידים המשננים על פה'.⁴⁹ אחרי מותו שימש ראס"ד דגם למשוררים נוספים שכתבו שירים במתכונת זו – שירים הקשורים לש"ס בכללותו, וכאמור מגמתם לימודית דידקטית.⁵⁰ ראס"ד ראה חשיבות עצומה בלימוד המשנה כחלק נכבד של קיום מצוות לימוד תורה שבעל-פה ושינונה. שירי המשנה שלו יוצרים זיקה משלימה בין החוויה הלימודית (דתית) לבין החוויה המוסיקלית והספרותית – להביע את הש"ס ופרקיו בסגנון, במשקל וברתמוס, במבעים ספרותיים ובחריזה.

49 וראו לכל לשון הכתובת של השיר 'זרעים במועד'.

50 ראו חזן, השירה העברית (לעיל הערה 12), עמ' 96; נורי (לעיל הערה 23), עמ' 47–48; 51–50.

נגינת דברי המשנה הייתה מקובלת בלשון חז"ל והיא מובעת בדברי ר' יוחנן: 'כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה עליו הכתוב אומר: וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים'.⁵¹ ועל כך מעירים בעלי התוספות: 'שהיו רגילין לשנות המשניות בזמרה, לפי שהיו שונין אותן על פה וע"י כך היו נזכרים יותר'.⁵² ר' סעדיה בפיוטיו למסכתות ולפרקיהן הציג ניסיון חלוצי רב היקף כדי לעורר את שינון הדברים ב'נעימה' במסגרות השיר וכדי לחבב ולהפנים את הנלמד בקרב הלומדים. בעניין זה ראוי לסיים במחלצות לשונו של פרופ' אהרן מירסקי: 'אי זו היא האומה הכותבת חוקיה בשיר, ומשוררת את משפטיה, ומנגנת את מצוותיה, וטובלת את דיניה בקבצים של יופי, כאומה זו האומרת: "זמירות היו לי חוקיך"'.⁵³

יְרַעִים בְּמוֹעֵד וּמְדוֹר בְּנָשִׁים

הסוג:	פיוט לימודי-דידקטי
התבנית:	שיר מרובע שווה חרוז (ללא חרוזים פנימיים)
החריזה:	מברחת (על פי רוב דקדוקית, פרט לטורים 4, 6)
המשקל:	V - - V / - - V / - - V (המתקרב), בדגם: פְּעוּלִים X 2 בכל צלעית
המקורות:	כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה 1492, בדפים המוספים בראשיתו, דף II ע"א (= 1א נוסח היסוד)
כתובת:	וסל"ז (= וסמוך לזה) כתב הרר"א גבישון ז"ל בספרו [] וז"ל (= וזה לשונו): אחר כל זה ראיתי רמזי הרב הגדול נר ישראל ה"ר סעדיה אבן דנאן ז"ל על פרטי פרקי הששה סדרים וידיעתם עזר גדול לתלמידים המשננים על־פיה. וס' בפרקים תקכ"ב וס' (ההלכות) דש' ר"ל ארבעת אלפים ושלוש מאות א
נדפס:	גבישון, ⁵⁴ דף קכג, ע"ב-ע"ג (= גב) רוזין, ⁵⁵ עמ' 200-202, סימן 91 (= רז) מרעלי, ⁵⁶ ס, ע"ב-ס"ג, ע"א; בתוספת הערות חלקיות (= מר)
נזכר:	' דודזון, אוצר השירה והפיוט, ז, 319

51 ראו מגילה לב, ע"א.

52 ראו שם, ד"ה 'והשונה בלא זמרה'.

53 ראו מ' אהרוני, פיוטי הלכה ומנהג לחג הפסח, רמת גן תשנ"ו, עמ' ד.

54 לעיל הערה 21.

55 D. Rosin, Reime und Gedichte des Abraham Ibn Esra, Breslau 1891.

56 ' מרעלי, "שיר ציון", המאסף, יב (תרס"ז).

וּמְדוֹר בְּנָשִׁים קְדוּשִׁים טְהוּרִים	זְרָעִים בְּמוֹעֵד יְשׁוּעוֹת לְנִזְקֵי	
בַּפֶּאֶה וּבְדַמַּי עֲזוּב, לֶךְ וְהִתְרִים	זְרָעִים תְּכַרֵּךְ וְכִלְאֵי שְׂבִיעִית	
וְחִלָּה תִּהְיֶינָה וּבְכוּר תִּהְיֶינָה	וְעֵשׂוֹר תִּעֲשֹׂר וְעִרְלָה תֵּאָבֵד	5
תְּעַרְבֵם, שְׂקָלִים בְּצֵאן גַּם בְּפָרִים	וּמוֹעֵד וְשִׁבְתָּ וְכַפּוּר, פְּסָחִים	
וּבְרֵאשׁ בְּתַעֲנִית תִּגִּיעַת בְּפָרִים	וְסוּפָה בְּיוֹם טוֹב מִגְלָה בְּמוֹעֵד	10
וְתִכְתוּב כְּתוּבוֹת וְתִזְיֶר נְזִירִים	וְנָשִׁים תִּיבֵם וְתִדוֹר נְדָרִים	
וְקִדָּשׁ בְּתוּלוֹת לְלִבּוֹת בְּחוּרִים	וְתַן גִּט לְסוּטָה תְּשׁוּקוֹת תְּמוּדוֹת	
זְקָנִים וּמִכּוֹת בְּעֵדוֹת שְׂקָרִים	נְזִיקִין בְּכָבוֹת לְנִשְׁבָּע וּמַעֲדֵד	15
תְּבַעַר וְתִלַּךְ כְּאֲבוֹת וְהוּרִים	וְעוֹבֵד בְּעֵלִים בְּדֶרֶךְ יי	
מִנְחוֹת וְחֻלִּין נְפָשִׁים יְקָרִים	קְדָשִׁים בְּזִבְחֵי בְּכוֹרוֹת וְעֶרְכֵי	20
וּמוֹעֵל בְּתַמִּיד בְּיוֹנִים וְתוּרִים	תְּמוּרַת כְּרִיתוֹת וּמִדּוֹת בְּקָנִים	
וְאֵל נִגְעִים וּמִקּוֹת שְׂמוּרִים	טְהוּרוֹת לְכֵלִים כְּפֶרֶת טְהוּרוֹת	
וְזָב גַּם טְבוּל יוֹם טְהוּרוֹת מְסוּרִים.	וְנִדָּה לְהִקְשִׁיר וְעַל יָד וְעוֹקֵץ	25

1 במועד [ומועד רז (ולא היא) ומדור [וסדר גב 2 לנזקי [נזיקים א 2 3
 ובדמאי [ונדמאי רז (ולא היא) 4 והתרים [והתרם רז (ולא היא) 6 ובכור [
 וכבוד גב 8 וכפור [ובכור גב גם [חסר א 1 וההשלמה ע"פ עדי נוסח אחרים

[בפרים] בקרים רז (ולא היא) 9 ובראש [והראש רז (ולא היא) 10 חגיגת]
 חגיגה רז (ולא היא) בפרים [זכרים מר 13 ותן גט] וקנא רז (ולא היא) 14
 בחורים [ביי"ת מנוקדת בשווא א 2 15 נזיקין] נזיקים א 2 זקנים [שלושה
 וכתוב בין השיטין 'זר' ומחק והוסיף בשול הדף משמאל: נא' ז ק נ י ס א 2 16
 בעדות] חסרה ביי"ת השימוש גב עדויות מר ואינו הולם למשקל 18 בדרך]
 בדרכי א 2 יי [אלהים א 2 19 קדשים] קדשים א 2 20 נפשים [נפשות א 2
 21 תמורת] תמורה רז ומועל [למועל רז (ולא היא) 22 בקנים] וקנים א 2
 בקנים מר 24 כפרת [בפרה רז (ולא היא) טהרות] חטאות א 2 ומקוות [
 ומקוה א 26 ועל יד ועוקץ] ועל ידוע וקץ גב (טעות דפוס !)

ביאור והערות:

מחרוזות הפיוט מפרטות בראשי פרקים את שם הסדר ואת המסכתות שבתוכו, ובמבט שני משתקפים בתיאור יחסי גומלין בין אדם לבין עמו או אלוקיו וארצו.

1 זרעים וכו': בפתחה שמות ששת סדרי המשנה: זרעים, מועד, נשים, נזיקין, קדשים, טהרות (ע"פ שבת דף לא, ע"א). ר"ל קיומם של דיני 'זרעים' ושמירת כבוד 'נשים' הם ישועות ממזיקים לישראל, הקרויים 'קדושים טהורים'. 2

ישועות לנזקי: כ"י א 2 'נזיקים', ע"פ דרשת חז"ל 'ישועות זה סדר נזיקין' (שם).

3 זרעים וכו': שם הסדר. תברך: רמז למסכת ברכות (העוסקת בדיני תפילה, ברכות שונות ודיני סעודה) ואחריה מסכת 'פאה' (דיני לקט, שכחה ופאה, פרט ועוללות וצדקה). ובדמאי: מסכת דמאי (עוסקת בתבואת עם הארץ שיש בה ספקות בענייני מעשרות). 4 וכלאי: מסכת כלאיים (כלאי זרעים או כרם או בהמה או בגדים). שביעית: מסכת שביעית (מלאכות אסורות בשביעית, ושמיטת כספים). עזוב לך: ע"פ שמ' כג, יא: 'והשביעית תשמטנה ונטשתה. והתרים: רמז למסכת 'תרומות' (הפרשת תרומה, ספק תרומה). נקט 'התרים' מכורח החריזה.

5 הדובר משרשר פניותיו לנמען תוך רמז לשאר המסכתות. ועשר: רמז למסכת מעשרות. תעשר: מסכת מעשר שני (קדושתו אכילתו ופדיוני כרם רבעי). תהפריש: כמו תפריש. נקט צורה ארכאית לצורך המשקל ולהלן בסוף הטור השישי. 6 וערלה תאבד: פרי האילן בשלוש השנים הראשונות – אסור באכילה, וכאן רמז גם למסכת 'ערלה' העוסקת באיסוריה. ובכור: רמז למסכת 'ביכורים'. תהרים: תרים, וראה הטור שלפניו. ונקט לשון 'הרמה' בביכורים, שכן הם נקראים 'תרומה' כפי שדרשו: 'ותרומת ירך – אלו ביכורים' (מכות יז, ע"א). 7

ומועד וכו': שם הסדר ולכלדלקמן מסכתותיו. ומועד... תערב: חבר חג ושבת במקרה שהם חלים באותו יום. שבת: המסכת הראשונה בסדר מועד. ובתיבה 'תערב' רמז למסכת 'עירובין' ואח"כ הזכיר 'שקלים' ויומא לפי סדר הרמב"ם,

ואילו הסדר המקובל הוא שמסכת פסחים באה אחרי עירובין (ראו: רמב"ם, הקדמות, עמ' מח). 8 וכפור: רמז למסכת 'יומא', ואמנם בתוספתא ובמקומות אחרים מסכת 'יומא' נקראת בשם 'יום הכפורים'. חיבור בין 'שקלים' לבין כיפור עפה"כ בשמ' ל, טרזט: 'מחצית השקל... לכפר על נפשותיכם ולקחת את כסף הכפרים' וכו'. פסחים: המשורר שינה מן הסדר המקובל (פסחים, שקלים, יומא) אולי בשל חתימת המרובע: 'בצאן גם בפרים' – מיטונימיה לקרבן פסח שהלכותיו מבוארות במסכת 'פסחים'. חיבור כבשי פסח מן הבהמה הדקה עם כקר על-פי רש"י וראב"ע לדברים טז, ב. רוזין תיקן הנוסח ולא היא! שכן בכ"י 2א שעמד לנגד עיניו כתוב בפירוש 'פפרים', לפיכך מיותרים דבריו בעמ' 201 הערה מס' 4. 9 ביום טוב: רמז למסכת 'ביצה', הנקראת גם בשם 'מסכת יום טוב' על שם תוכנה הדן בהלכות החגים. פתיחת המסכת: 'ביצה שנולדה ביום טוב'. ובראש: רמז למסכת רה"ש. בתענית: מסכת תענית (העוסקת בבקשת גשמים ותעניות על עצירת גשמים) ואין כתיב 'התענית' כפי שסבר רוזין. 10 מגילה: ענייניה בקריאת המגילה, קדושת ביה"כ, קריאת התורה וההפטרה. במועד: הכוונה למסכת 'מועד קטן' (העוסקת בעיקר בהלכות חול המועד). חגיגת וכו': מסכת 'חגיגה' הדנה במצוות הראייה ברגלים. 'חגיגת פרים' לצורך המשקל סמיכות מופסקת (יהלום, עמ' 57⁵⁷–117–122). ומרעלי הגיה: 'זכרים' הן משום קושי הנוסח, ואולי גם שמצוות הראייה חובה בזכרים, ע"פ הכתוב: 'יראה כל זכורך' (שמ' כג, יז ועוד). 11 ונשים: שם הסדר ולכדלקמן פירוט מסכתותיו, ולטעם סדר המסכתות ראה: רמב"ם, הקדמות, עמ' מט–נ. תיבם: רמז למסכת 'יבמות' (ייבום, חליצה, איסור עריות ועדויות על מות הבעל). כתובות: מסכת העוסקת בדיני כתובה ונישואין. 12 ותדור וכו': מסכת 'נדרים', וההדגשה להקפיד על הלכות נדרים והתרתם. ותזיר וכו': הכוונה למסכת 'נזיר' ואתה 'תזיר' – תפריש את הנזירים לוותר על תענוגות החיים. 13 ותן גט: הכוונה למסכת 'גיטין'. רוזין קרא בטעות 'ותקנא', והמשורר הזכיר 'גיטין' אחרי מסכת 'נזיר' על פי שיטת הרמב"ם, בעוד שבהוצאות התלמוד שלנו באה מסכת 'סוטה' אחרי 'נזיר' (ראו: רמב"ם, הקדמות, עמ' נ). וקדש: זו מסכת קידושין. 14 חשוקות וכו': מוסב ל'בתולות' שבטור הקודם. בָּחורים: בכ"י 2א ב"ת מנוקדת בשווא מחמת המשקל, והכוונה לְבָחורים (בפתח). ואפשר כבינוני פֶּעוּל ברכים במשמע 'נבחרים'. ואולי מיטונימיה לאנשים הנמצאים בימי עלומיהם, כמו יהושע 'משרת משה מִבְּחוריו' (יהו' יא, כח) ר"ל מנעוריו. 15 נזיקין: שם הסדר שעניינו בין אדם לחברו ולכדלקמן פירוט מסכתותיו. לטעם סדר המסכתות, ראה: רמב"ם,

57 י' יהלום, שפת השיר של הפיוט הארץ-ישראלי הקדום, ירושלים תשמ"ה.

58 על פי מהד' מ"ד רבינוביץ, ירושלים.

הקדמות, עמ' נא–נח. בבבות: הכוונה לשלושת החלקים. : 'בבא קמא' 'בבא מציעא' 'בבא בתרא' – שלושתן מהוות מסכת אחת שנקראת גם 'מסכת נזיקין', לפיכך בכ"י א2 נגרס – 'בבבות שלושה'. ועיין עוד בבא קמא קב, ע"א: "כולא נזיקין חדא מסכתא היא". זקנים: רמז למסכת 'סנהדרין' ע"פ דרשת חז"ל לדב' כא, ב: 'ויצאו זקניך ושפטיך... רבי אליעזר בן יעקב אומר: 'זקניך' – זו 'סנהדרין' (סנהדרין יד, ע"ב). ומכות: זו מסכת 'מכות' (העוסקת בדיני עדות, רוצח בשגגה ומלקות). 16 לנשבע: רמז למסכת 'שבועות' (העוסקת בדיני שבועה). ומעיד וכו': רמז למסכת 'עדויות'. 17 ועובר בעלים וכו': הכוונה למסכת 'עבודה זרה'. תבער: תשחית ותחסל. כאן בולט האופי דידיקטיאמוני של הדובר הקורא לאבד ע"ז וללכת בדרכי ה' ע"פ המודל של אבותינו, ומן הכתוב בא2 'דרכי אלקים' תרגם רוזין 'den wegen gott es' = דרכי ה', אך נדחק להעיר 'אלקים' במשמע 'שופטים' רמז למסכת סנהדרין, והשוו לביאורנו טור 15 לתיבה 'זקנים'. 18 כאבות: מסכת 'אבות'. והורים: רמז למסכת 'הוריות' הדנה בענייני ציבור שחטא על פי הוראת בית דין. 19 קדשים: שם הסדר העוסק בקורבנות ולכדלקמן פירוט מסכתותיו. לטעם סדר המסכתות ראו: רמב"ם, הקדמות, עמ' נח–נט. בזבחי: רמז למסכת 'זבחים'. מנחות: מסכת 'מנחות' (מטפלת בדיני קרבן מנחה). וחולין: מסכת 'חולין' (המטפלת בענייני שחיטה ובשר בחלב). 20 בכורות: מסכת בכורות. וערכי וכו': הכוונה למסכת 'ערכין' בעניין המקדיש ערך עצמו או נכסיו ובענייני גאולה. נפשים: וגרסת א2 נפשות. צורת 'נפשים' ייתכן בהשפעת החרוז המבריח, ואולם צורת 'נפשים' תיבה יחידאית במקרא (יח' יג, כ). 21 תמורת: רוזין הגיה 'תמורה' (מסכת העוסקת בענייני החלפת בְּהֵמַת חולין בְּבְהֵמַת קודשים). כריתות: מסכת 'כריתות' (עוסקת בענייני כרת, חיובי חטאת ואשמות). ומועל: רמז למסכת 'מעילה' (הלכות מעילה בקודשים), ואינני יודע מדוע הגיה רוזין 'למועלי'. בתמיד: מסכת תמיד (העוסקת בדיני עולת קרבן התמיד). 22 ומדות: מסכת מידות (העוסקת במידות המקדש וכליו). בקנים: עדיפה גרסת א2 ומר הנוקטים 'וקנים', מסכת העוסקת בקורבנות העוף. 23 טהרות: שם הסדר השישי בדיני טומאה וטהרה, ולכדלקמן פירוט מסכתותיו. לטעם סדר המסכתות, ראו: רמב"ם, הקדמות, עמ' נט–סא, ושים לב לסיכום דברי המהדיר, בהערה א, עמ' סב. לכלים: היא מסכת 'כלים' (העוסקת בדיני טומאת כלים שונים). ואהל: מסכת אהלות (העוסקת בדיני טומאת מת באוהל). נגעים: מסכת שענייניה מראות נגעים (באדם או בבגדים או בבתים). 24 כפֶּרֶת: הכוונה למסכת 'פרה' (העוסקת בדיני הפרה האדומה). טהרות: הכוונה למסכת 'טהרות' במקום לומר 'טומאות' נקטו חז"ל לשון נקייה. ובכ"י א2 ננקט הנוסח 'תְּטַאוֹת' בתחום השדה הסמנטי של טומאה. רוזין ראה רמז למסכת 'טהרות'

בחתמת השיר אחרי מסכת 'עוקצין' בניגוד לכל מסורת, ובוודאי בניגוד לרמב"ם המביא 'טהרות' אחרי 'פרה' כפי שמובא כאן, לפיכך הנוסח 'חטאות' הננקט כאן דחוק ומשובש. ומקוות: מסכת 'מקוואות'. שמורים: במשמע נזהרים בכל דיני טהרות וטבילה. 25 ונדה: היא מסכת 'נידה'. להכשיר: רמז למסכת 'מכשירין' העוסקת בדרכים להכשרת פרות וירקות לקבל טומאה (כגון בנתינת מים עליהם וכיו"ב). וזב: הכוונה למסכת 'זבין' (שענייניה בטומאת זיבה באדם). טבול יום: זו המסכת העוסקת בטומאת טמא שטבל טרם שקיעת השמש. 26 ועל יד: רמז למסכת 'ידיים' (בדיני ידיים ובטומאות המטמאות את הידיים ומסיימת במקבץ הלכות שנאמרו 'בו ביום' שמינו את רבי אלעזר בן עזריה ראש ישיבה). ועוקץ: רמז למסכת 'עוקצין' שבה פרטי דינים בענייני טומאה וטהרה של פרות המחברים בעוקציהם לענפים לעומת הקליפות והגרעינים.